

GODGELEERDHEID EN RECHTSGELEERDHEID:
VERGELIJKBARE WETENSCHAPPEN

P. DE HAAN †

1. *Inleiding*

Verskillende redenen geven mij aanleiding tot het schrijven van dit artikel. In de eerste plaats zijn dat de discussies die onlangs zijn gevoerd in de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, respectievelijk over de wetenschappelijkheid van de godgeleerdheid en de rechtsgeleerdheid.¹ In geen van beide discussies werd ook maar enig verband gelegd tussen beide wetenschappen, laat staan gesproken over de reden waarom nu juist deze twee de twijfel over hun wetenschappelijk karakter moeten ondergaan. Wie namelijk enigszins ingevoerd is in de problemen van de sociale wetenschappen weet net zo goed, dat in de moderne natuurwetenschappelijke zin van het woord deze ook nauwelijks als wetenschap kunnen worden beschouwd. Paul Schnabel wijst daar in zijn Akademie-voordracht over ‘De wetenschappelijkheid van de theologie maatschappelijk bekeken’ in het voorbijgaan even op (p.57), maar gaat dan snel over tot de problemen van wat hij noemt de ‘godswetenschap’. Ik kom daar uiteraard op terug.

Ook in de overige juridische en theologische literatuur over dit onderwerp treft men geen vergelijking aan tussen deze verwante wetenschappen. Alleen helemaal aan het slot van een voortreffelijke beschouwing van C.H. van Rhee onder de titel ‘Geen rechtsgeleerdheid, maar rechtswetenschap!’ wordt in een voetnoot opgemerkt dat de ‘traditionele’ rechtswetenschap volgens hem weinig gemeen heeft met de gedragswetenschappen, maar veel meer met de wetenschap dan wel met een van oorsprong exegetische wetenschap als die der godgeleerdheid.² Juist opgemerkt, maar verder niet uitgewerkt. Wat de theologische literatuur betreft beperk ik mij tot twee recente uitgaven over het wetenschappelijk karakter van dat vak, namelijk: ‘*Vakfilosofie van de geloofswetenschap*’ van A. Troost, en ‘*Een publieke zaak, Theologie tussen geloof en wetenschap*’ van Gijsbert van den Brink.³ Het eerstgenoemde boek is uiterst relevant voor

† Dit artikel werd in maart 2005 aangeboden. De definitieve versie werd in augustus 2005 ontvangen. De auteur overleed in oktober 2005.

¹ *Van God los? Theologie tussen godsdienst en wetenschap, Vijf voordrachten over de wetenschappelijkheid van de theologie* (Piet Borst, Sander Bais, Paul Schnabel, Theo A.F. Kuipers en Willem B. Drees), KNAW 2004, p.7-95. De discussie over de wetenschappelijkheid van de rechtsgeleerdheid werd geïnitieerd door C.J.J.M. Stolker in een academische rede in Leiden, ‘Ja, geléerd zijn jullie wel!’ Over de status van de rechtswetenschap, *Nederlands Juristenblad (NJB)* 2003/15, p.766-778, gevolgd door een inleiding van H. Franken voor de Afdeling Letterkunde van de Akademie onder de titel ‘Rechtsgeleerdheid in de rij der wetenschappen’, opgenomen in themanummer *De rechtswetenschap, NJB*, 2004/28, p.1400-1408.

² *Rechtsgeleerd Magazijn Themis* 2004-4, p.196-201.

³ Respectievelijk uitgegeven door Uitgeverij DAMON, Budel 2004 en door Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer 2004.

de erkenning van het wetenschappelijk karakter van de theologie, maar spreekt over de relatie tot het recht alleen in verband met het kerkrecht. Het eveneens uitnemende boek van Van den Brink laat zich geheel leiden door de ontwikkelingen in de algemene wetenschapsfilosofie en gaat aan de relatie met de ook filosofisch zo nabij gelegen rechtswetenschap geheel voorbij.

Dit alles bevreemdt temeer, omdat mij sinds jaar en dag de parallel is opgevallen tussen de theologie die me van huis uit en de rechtswetenschap die me sinds de studie in de jaren vijftig in Groningen in hoge mate interesseert. Al op het eerste college aldaar van de rechtshistoricus P.W.A. Immink kwam de twijfel over het wetenschappelijk karakter van het vak ter sprake met de mededeling dat zulks kwam door het normatieve karakter van het recht, een eigenschap die ook de ethiek en de theologie eigen was. Alle drie deze wetenschappen handelen immers over respectievelijk juridische, morele en geloofsnormen en onderscheiden zich daarin van de wetenschappen waarin niet doeleinden, dus finale, doch causale verbanden voorop staan. Immink wees er daarbij op dat pas sinds Von Savigny (1779-1861) expliciet over rechtswetenschap wordt gesproken.⁴ Ongeveer gelijktijdig met dit college kwam overigens het bekende juridische studententijdschrift *Ars Aequi* tot stand, dat thans in zijn 54-ste jaargang verkeert en zijn naam ontleent aan de kunst van het billijke en goede (*ars aequi et boni*).

Al bij oppervlakkige waarneming vallen de vele parallellen op tussen de beide wetenschappen. Alleen de rechtswetenschap en de theologie beschikken over een dogmatiek die de systematiek van het vak weergeeft. Beide maken hun werk voorts van interpretatie respectievelijk exegese van normatieve teksten, waarbij zij ook vergelijkbare hermeneutische methoden hanteren. Naast de rechtszekerheid op grond van de wet bestaat er de geloofszekerheid op grond van de goddelijke openbaring, door Troost in het kader van de wijsbegeerte der wetsidee zelfs zinkern van het geloofsaspect genoemd.⁵ Zoals de rechtswetenschap en zelfs de wet spreekt over het algemeen rechtsbewustzijn,⁶ zo spreekt de theologie over religieus besef. In termen van de wdw bestudeert de rechtswetenschap het juridisch aspect van de werkelijkheid, zoals het geloofsaspect studieobject van de theologie is. Men kan hetzelfde ook uitdrukken in termen van het rechtsleven en het geloofsleven als aandachtsgebieden van de twee wetenschappen. Naast rechtsgemeenschappen bestaan voorts geloofsgemeenschappen. Ook is de geschiedenis van recht en geloof, zeker in de Bijbel, een gemeenschappelijke, waarbij slechts aan de door mijn Groningse hoogleraar J. Wiarda veelvuldig aangehaalde Mozaïsche wetten behoefte te worden gedacht. Tenslotte was daar de wederzijdse beïnvloeding

⁴ Zie ondermeer F.C. von Savigny, *Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft*, Heidelberg 1814. Ook Van Rhee verwijst naar de school van Savigny (p.197 e.v.).

⁵ *Vakfilosofie van de geloofswetenschap*, hoofdstuk 7, De modale structuur van het geloofsaspect naar de subjectszijde (1): de zinkern, p. 164 e.v.

⁶ In vroegere bestuursprocesrechtwetten behoorde tot de beroepsgronden ook strijd met enig in het algemeen rechtsbewustzijn levend beginsel van behoorlijk bestuur (art. 8 lid 1 onder d Wet Arob), terwijl art. 3:12 BW bij de vaststelling van redelijkheid en billijkheid spreekt in termen van in Nederland levende rechtsovertuigingen.

van wereldlijk en canoniek recht.⁷ Bij de Islam is de verbinding tussen godsdienst en recht (sharia) nog steeds zeer direct.

Al met al acht ik het onbegrijpelijk dat de theologie in haar kwetsbare positie nooit enige steun heeft gezocht bij haar grote zusterwetenschap. Groot dan in de zin van de aantallen studenten die aan de negen faculteiten tezamen in de tienduizenden lopen, terwijl alleen al het aantal advocaten sinds het begin van de jaren 90, toen ik als voorzitter van de eerste visitatiecommissie rechtsgeleerdheid die faculteiten bezocht, is verdubbeld. Aan de andere kant kan het recht als wetenschap ook wel enige ondersteuning gebruiken, waartoe men slechts het 'Vooraf' hoeft te lezen, dat Paul F. van der Heijden in het genoemde themanummer van het Juristenblad schreef. Eén stuk achterstelling bij de bèta- en gammawetenschappen doet zich voor op het gebied van de toekenning van financiële middelen en wetenschappelijke prijzen aan juridisch onderzoek. De enige maatschappelijke troost, die hij niet vermeldt, is dat de rechtswetenschappen het aanmerkelijk gemakkelijker hebben bij de aantrekking van studenten dan de wis- en natuurkunde en zelfs de technologie. En dat nog wel, terwijl het recht niet eens als een zelfstandig vak op de middelbare school wordt onderwezen. Zou dat alleen liggen aan het zogenaamd gemakkelijke van de rechtenstudie of toch ook aan haar evidente maatschappelijk belang? Op het publieke belang van de theologie kom ik aan het slot terug.

Hoe dat zij, achtereenvolgens wil ik de vergelijking tussen beide wetenschappen in tweeërlei opzicht uitwerken. In de eerste plaats wat betreft de vergelijkbare strijd over het wetenschappelijk karakter, die immers de voornaamste aanleiding vormt voor dit artikel. Vervolgens komt de vergelijkbare plaats van beide disciplines in de rij der wetenschappen aan de orde. Hierbij zullen ook de hulpwetenschappen worden benoemd, respectievelijk de meta-juridische en meta-theologische vakken. Het spreekt vanzelf dat ik daarbij, hoewel in Groningen gestudeerd hebbende, de wetenschappelijke toonladder van de aspectenleer van Dooyeweerd zal volgen. Niet voor niets mocht ik nog samen met hem deel uitmaken van het bestuur van de Stichting leerstoelen voor Calvinistische Wijsbegeerte. Die aspectenleer zou trouwens niet minder wettelijk verplicht moeten worden gesteld voor de middelbare school dan dat — mede dankzij de Koninklijke Akademie — met de evolutieleer het geval is. Het is namelijk de enige theorie die het inzicht kan geven in de samenhang van de wetenschappen, waar de wetgeving op het wetenschappelijk onderwijs sinds lang om vraagt.⁸

⁷ Niet alleen heeft het canonieke recht de receptie van het Romeinse privaatrecht mede bevorderd, ook op de ontwikkeling van leerstukken van het bestuursrecht heeft het invloed gehad (zie de dissertatie van Dondorp, genoemd in noot 43).

⁸ Zie reeds art. 1 van de Wet op het wetenschappelijk onderwijs van 1960: bevordering van inzicht in de samenhang van de wetenschappen, als derde doelstelling. Ik laat hier buiten beschouwing de discussie tussen René van Woudenberg, 'Aspects and functions' of individual things, *Philosophia Reformata* 68 (2003), 1-13, en Henk G. Geertsema 'Analytical and Reformational Philosophy', *Philosophia Reformata* 69 (2004), 53-76. Volgens mij geven de modale aspecten met hun anti- en retrocipaties de verbanden tussen de monodisciplinaire wetenschappen zeer duidelijk weer.

2. *Vergelijkbare strijd inzake het wetenschappelijk karakter*

Deze strijd wordt in belangrijke mate veroorzaakt door de dominante positie die de natuurwetenschappen sinds hun opkomst in de 17^e en 18^e eeuw zijn gaan innemen. Aanvankelijk leidde dit tot het logisch-positivisme ook in de rechtswetenschap (legisme, geen autonome rechtsvorming door rechtspraak en bestuur). Een eenzijdige deductiefilosofie overigens, waarvan ook Einstein bij zijn latere vergeefse pogingen de toen opkomende kwantumtheorie alsnog in overeenstemming te brengen met zijn eigen algemene relativiteitstheorie van 1915 het slachtoffer lijkt te zijn geworden.⁹ Hoe dat zij, in ieder geval wordt tot op de dag van vandaag het natuurwetenschappelijk onderzoekmodel aan de andere wetenschappen ten voorbeeld gesteld. Uitgaande van deze uitdaging van de natuurwetenschappen komen hierna achtereenvolgens een drietal mogelijke antwoorden aan de orde: 1) pogingen dit model te volgen; 2) filosofische weerlegging ervan; dan wel 3) algehele nadruk op het eigen karakter van de betrokken wetenschappen, in dit geval de theologie en de rechtswetenschap.

2.1. Dominantie van de natuurwetenschap

Van deze dominantie legt het vijftal voordrachten in Akademieverband over de wetenschappelijkheid van de theologie een duidelijk getuigenis af. Piet Borst, naar eigen zeggen opgegroeid in een vanzelfsprekend atheïsme, vraagt zich onder de titel '*Theologie wetenschappelijk?*' als medisch bioloog af of niet enige bijstelling van de opleiding nodig is: minder exegese, meer vergelijkende godsdienstwetenschap; meer sociale wetenschap en aandacht voor natuurwetenschappen, waaronder hedendaagse kosmologie en neo-Darwinisme. Dit om de studenten een breed overzicht te geven over de wereldgodsdiensten inclusief de Verlichting en het atheïsme (p.14). De vermelding van het atheïsme bij de wereldgodsdiensten is temeer opmerkelijk, nu volgens de *Encyclopaedia Britannica* blijkens artikelen in de Volkskrant en de NRC atheïsten nog maar een kleine 2,5 procent van de wereldbevolking uitmaken.

Ook Sander Bais (theoretische natuurkunde) plaatst de '*Theologie in het licht van de natuurwetenschap*' (p. 17-46), maar hij komt aan het eind van zijn voordracht toch tot het vraagstuk van de zingeving. Interessant is vooral zijn opmerking (p.38) dat de religieuze component van de biologie betreft de mate waarin de uitkomst van de evolutie al dan niet door toevallige gebeurtenissen bepaald is. Het zogenaamde toeval geeft immers ook ruimte voor tussentijds goddelijk ingrijpen. Aan de andere kant houdt de fysica zich tegenwoordig vooral bezig met de grote kosmologische evolutie met zijn universele natuurconstanten, zoals de lichtsnelheid, de constante van Planck en de fijnstructuurconstante, uitlopend op het antropisch principe dat onder anderen door zijn collega Robbert Dijkgraaf (hoogleraar mathematische fysica aan de

⁹ Jeroen van Dongen, *Einstein's Unification: General Relativity and the Quest for Mathematical Naturalness*, diss. UvA 2003.

UvA) in NRC Handelsblad¹⁰ werd beleden met de prachtige woorden ‘ik geloof dat de schepper geen keus had: het heelal werkt, zoals het werkt’. Bais zelf heeft de moed zich af te vragen, wie er aan de knoppen zat ten tijde van de oerknal (p.39).¹¹ Volgens hem is er met de *Intelligent Design-interpretatie* weer sprake van een terugkeer van God in de natuurwetenschappelijke arena. Cees Dekker (moleculaire biofysica TU Delft), evenals Dijkgraaf winnaar van een Spinoza-premie in 2004, werkt deze interpretatie verder uit.¹²

Al met al lijkt de dominantie van de natuurwetenschap onder invloed van dit soort theologische vragen nu wel enigszins aan het kantelen. Dit gaat zelfs zover dat Theo Kuipers (wiskundige en wetenschapsfilosoof) in zijn voordracht over *De logica van de G-hypothese, Hoe theologisch onderzoek wetenschappelijk kan zijn* (p.59-74) de hypothese dat er zoiets als een God bestaat (G-hypothese) als het ware laat concurreren met de natuurlijke-verklaringshypothese (N-hypothese). Het hele betoog, hoe interessant ook, gaat er vanuit, dat wanneer eenmaal een natuurlijke verklaring is gevonden voor een verschijnsel, dit niet meer aan God kan worden toegeschreven. Zo wordt ook de evolutietheorie op p.71 weer als natuurlijke concurrent van de G-hypothese en zelfs als mogelijke verklaring van religieus gedrag opgediend, blijkbaar uitgaande van de stilzwijgende hypothese dat God het beginsel van de evolutie (natuurlijke selectie) niet aan zijn schepping ten grondslag kan hebben gelegd. Niettemin vallen Kuipers' pogingen om ruimte te scheppen voor beschrijvend, ontwerpend, explicatief en verklarend onderzoek dat op het bestaan van God is georiënteerd, náást het natuurwetenschappelijk onderzoek, alleszins te waarderen.

Willem B. Drees (natuurkundige en godsdienstfilosoof) tenslotte onderscheidt in zijn *Pleidooi voor een wetenschappelijke theologie* (p. 75-92) — met verwijzing naar de duplex ordo aan de openbare universiteiten — twee soorten theologie, namelijk de universitaire wetenschappelijke godsdienstwetenschappen en –wijsbegeerte, en de systematische theologie (dogmatiek en ethiek) als intellectuele component binnen een religieuze traditie, zoals de christelijke. In de wetenschappelijke theologie dient volgens hem, naast vragen over religies, ook naar de waarheid van religieuze overtuigingen gevraagd te worden. Hij ziet hier vooral een taak voor de godsdienstwijsbegeerte (p.84 e.v.) en wel in de zin van een wijsgerige begripsanalyse en een externe toets van godsdienstige ideeën in relatie tot natuurwetenschappelijke en andere kennis. Formeel betekent het dat succesvolle natuurwetenschappelijke en andere kennis als een randvoorwaarde zou dienen te gelden voor geloofwaardige religieuze overtuigingen (p.87).¹³

¹⁰ NRC Handelsblad 22 en 23 januari 2005, *Opinie en Debat* p.13.

¹¹ Volgens Adriaan D. de Groot en Henk Visser, *Het forumwaarmark van wetenschap, Argumenten voor een nieuwe traditie*, KNAW 2003, p.14 zou de Big Bang-theorie deze vraag zinloos vinden, omdat met de wereldscheppende explosie ook ruimte en tijd ontstaan zouden zijn. Zij vragen zich juist af wat wij ons van dat ontstaan moeten voorstellen, maar achten dit vanuit het door hen beleden rationeel agnosticisme geen wetenschappelijke vraag.

¹² Cees Dekker en Ronald Meester, *Pleidooi voor een open houding ten aanzien van de historische oorsprong van het leven*, *Skepter* 15/4, 2002, p. 42-45. In juni van dit jaar verscheen bij Ten Have een uitgebreide studie over dit onderwerp ‘*Schitterend ongeluk of sporen van ontwerper*’, onder redactie van de genoemde auteurs en de filosoof René van Woudenberg.

¹³ Vergelijk ook W.B. Drees, *Beyond the Big Bang: Quantum Cosmologies and God* (La Salle:

Bij dit alles vergeleken is de hedendaagse uitdaging van de natuurwetenschappen voor de rechtsgeleerdheid toch betrekkelijk gering. Ten eerste heb ik zelf tijdens een langdurig verblijf tussen de landbouw- (5 jaar) en de technische wetenschappen (27 jaar) nooit iets van suprematie van deze wetenschappen ervaren. Vooral wiskundige collegae en studenten toonden belangstelling voor de systematiek van het recht in relatie tot de casuïstiek, met de voortdurende wisseling tussen deductie vanuit het systeem (wetgeving) en inductie vanuit concrete gevallen (jurisprudentie). Tussen de wiskunde en de natuurwetenschappen bestaat een vergelijkbare relatie: natuurwetten in algemene wiskundige formules uitgedrukt en voortdurend empirisch getoetst met zo nodig aanvulling of bijstelling. Toch was het een wat geringschattende opmerking over de rechtsgeleerdheid van de decaan van de Faculteit Wiskunde en Natuurwetenschappen in Leiden, die Stolker blijkens de titel van zijn rede kennelijk mede inspireerde het debat over de status van de rechtswetenschap te openen.¹⁴

2.2. Poging tot navolging natuurwetenschap

Stolker bepleit vervolgens ook dat de rechtsgeleerdheid van andere wetenschappen, met name de natuurwetenschappen, zal leren wetenschappelijker te worden.¹⁵ Ik heb daarover mijn twijfels vanwege de heel verschillende aard van de objecten van studie, respectievelijk rechtsnormen en natuurverschijnselen, en de daarbij passende verschillende onderzoeksmethoden waarover nader in hoofdstuk 3. Deze beperkte navolging in methoden staat echter in geen verhouding tot de inhoudelijke onderwerping aan naturalistische principes. Zo is een enkele maal een poging gedaan zelfs de rechtsontwikkeling te herleiden tot de biologische evolutie. Zelf ondervond ik dat in een debat aan de VU met de bekende bioloog Dick Hillenius die in ernst beweerde dat die ontwikkeling slechts uitvloeisel was van het recht van de sterkste. Ook wijst Langeraar¹⁶ aan de ene kant het begrippenpaar natuurrecht-positivisme af, terwijl hij aan de andere kant in menselijke en zelfs dierlijke neigingen de biologische wortel van rechtsbeginselen meent te vinden. Hij begeeft zich daarmee op de dwaaltocht van het sociaal-darwinisme waarover de historicus Cor Hermans zo'n fraai boek heeft geschreven.¹⁷ In ieder geval is het een typische uiting van wat Dooyeweerd in zijn wijsbegeerte van de wetsidee *biologisme* noemt, namelijk verabsolutering van het biologisch aspect van de werkelijkheid. In plaats daarvan zoekt deze de oorsprong van de rechts

Open Court, 1990); *Religion, Science and Naturalism* (Cambridge University Press, 1996) en *Creation: From Nothing until Now* (London: Routledge, 2002).

¹⁴ 'Ja, geléerd zijn jullie wel!', *NJB 2004*, p.766 en 769.

¹⁵ Zie ook zijn bijdrage in het themanummer 'Wat maakt een juridisch tijdschrift wetenschappelijk?' *NJB 2004*, p.1409-1418. Verder in dat nummer van verschillende auteurs 'Methoden van rechtswetenschap: komen we verder?' p.1419-1428.

¹⁶ K. Langeraar, Recht, moraal en evolutiewetenschap, *RM Themis 1996/8*, p.285 e.v. Zie ook zijn bijdrage 'In beginsel moet ieder de door hem geleden schade dragen' (Asser-Hartkamp III), *Waarom eigenlijk?*, *NJB 97/34*, p.1581 e.v.

¹⁷ Cor Hermans, *De dwaaltocht van het sociaal-darwinisme*, diss. UvA 2003, 626 blz.

beginselen in een cultureel ontsluitingsproces dat in het kader van het positieve recht tot gelding komt.¹⁸

Ook aan de theologie, althans het geloof als haar studieobject, wordt soms een evolutionaire oorsprong toegedacht. Zo acht Kuipers (p.71) goed voorstelbaar dat religieuze neigingen in belangrijke ontwikkelingsfasen van de menselijke soort selectief voordeel hebben opgeleverd en daardoor biologisch of cultureel verankerd zijn geraakt.¹⁹ Ook wordt bij het hersenonderzoek wel gezocht naar een religieus centrum. Evenmin als de rechtswetenschap is de theologie over het algemeen geneigd hieruit consequenties te trekken voor de beoefening van het vak, al zijn er uitzonderingen zoals Adriaanse, Bultmann en Manenschijn, die het geloof moeilijk verenigbaar achten met de moderne natuurwetenschap.²⁰ Vooral in de laatste tijd komt hiertegen krachtig verweer, zowel van de zijde van de wetenschapsfilosofie als van die van de vakwetenschappen zelf.

2.3. Filosofische weerlegging

Een fraaie weerlegging van de exclusieve wetenschappelijke pretentie van de natuurwetenschappen treft men aan in het boek van de Leidse universitair docent dogmatiek Gijsbert van den Brink. In navolging van de invloedrijke Amerikaanse theoloog David Tracy maakt hij de theologie blijkens de hoofdtitel tot een publieke zaak, waarbij drie publieke domeinen worden onderscheiden: de kerk of geloofsgemeenschap (systematische theologie), de academische wereld (prolegomena van de dogmatiek) en de samenleving als geheel (praktische theologie).²¹ Het zwaartepunt ligt in het boek bij de publieke verantwoording tegenover de academische wereld, hetgeen ook blijkt uit de ondertitel: *Theologie tussen geloof en wetenschap*. Van den Brink volgt hierbij allereerst de ontwikkeling van de algemene wetenschapsfilosofie en bestrijdt achtereenvolgens de drie karakteristieken van het standaardbeeld van wetenschap: lineaire vooruitgang (hoofdstuk 2), de natuurwetenschappen als schoolvoorbeeld (hoofdstuk 3) en het zogenaamde werken van feit naar theorie (hoofdstuk 4). Wat het eerste betreft volgt hij de gedachtegang van Thomas Kuhn dat de wetenschappelijke vooruitgang veeleer door paradigmawisseling (revoluties) wordt bepaald dan door gestage voortgang.²² In hoofdstuk 6 behandelt hij in het voetspoor van Kuhn dan ook het christelijk geloof als paradigma (conceptueel kader en perspectief).

¹⁸ H. Dooyeweerd, De structuur der rechtsbeginselen en de methode der rechtswetenschap in het licht der wetsidee, in: *Wetenschappelijke bijdragen t.g.v. het vijftigjarig bestaan van de VU*, Amsterdam 1930.

¹⁹ Hij verwijst ondermeer naar P. Bult, *De evolutie van religieus gedrag*, Haren 2000 en D.S. Wilson, *Darwin's Cathedral, Evolution, Religion and the nature of society*, Chicago 2002.

²⁰ H.J. Adriaanse, *Vom Christentum Aus. Aufsätze und Vorträge zur Religionsphilosophie*, Kampen 1995, p.81; R. Bultmann, *Neues Testament und Mythologie*, in: H.W. Bartsch (red.) *Kerugma und Mythos I*, Hamburg 1967 p.17 e.v. en G. Manenschijn, *God is zo groot dat Hij niet hoeft te bestaan*, Baarn 2001, p.71.

²¹ Zie par. 8.3 op p.353 e.v. waar hij overigens de uitwerking van Tracy wel te rationalistisch vindt.

²² Thomas Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions*, Chicago 1962.

Bij de weerlegging van de tweede karakteristiek van het wetenschappelijke standaardbeeld — de natuurwetenschappen als schoolvoorbeeld — komt ook de blijvende betekenis van de modaliteitenleer van Dooyeweerd ter sprake (par. 3.4) met name om aan te tonen dat het niet alleen gaat om een tweedeling van natuur- en geesteswetenschappen (par. 3.3), maar dat daartussen nog een hele waaier van mens- en maatschappijwetenschappen zich bevindt (par. 3.2). Hier was een behandeling van de rechtswetenschap, enerzijds als geesteswetenschap met haar hermeneutische methoden van wets- en contractinterpretatie en anderzijds als maatschappijwetenschap ter vaststelling en toetsing van juridisch relevante handelingen van burgers, op zijn plaats geweest. De bescheiden rol die de natuurwetenschappen bij die vaststelling, bijvoorbeeld als experts in het strafproces, spelen zou dan ook aan de orde hebben kunnen komen.²³

De derde karakteristiek van het standaardbeeld, volgens welke in de wetenschap rechtstreeks van feit naar theorie zou worden gewerkt, wordt in hoofdstuk 4 weerlegd met een uitvoerig onderbouwd betoog dat elke waarneming reeds theoriegeladen is. Heel duidelijk is dat ook bij de waarneming van juridisch relevante feiten het geval. Hierbij worden de feiten noodzakelijkerwijs in een theoretisch kader geplaatst met het oog op een mogelijke toepassing van rechtsnormen. Wat voor het recht geldt, geldt ook voor de vaststelling van feiten in het algemeen: zij behoeven interpretatie, betekenis-toekenning afhankelijk van de subjectiviteit van de waarnemer. Men kan ook voor het wetenschappelijk bewijs hoogstens streven naar intersubjectieve overeenstemming, zoals dat tevens bij het geloof het geval is.²⁴ Van den Brink verwijst aan het slot van hoofdstuk 4 niet ten onrechte naar de constatering van de natuurkundige Van den Beukel, dat het geloof evenals de natuurkunde berust op *gedeelde ervaringen* van mensen.²⁵

Na deze algemene wetenschapsfilosofische verkenning gaat Van den Brink in de twee volgende hoofdstukken meer speciaal in op de plaats van de theologie in respectievelijk de oudere en de nieuwere wetenschapsfilosofie. Nadat hij eerst heeft duidelijk gemaakt dat onder theologie niet alleen de minder problematische godsdienstwetenschap valt te verstaan, maar ook — wat hij noemt — het wetenschappelijk verantwoord spreken over God (par. 5.2), gaat hij vervolgens na of een dergelijke opvatting past in een positivistisch klimaat (par. 5.3). Bij het oorspronkelijke logisch-positivisme, met zijn overigens vergeefse pogingen tot verificatie van wetenschappelijke waarheden, luidt het antwoord zondermeer negatief. Gunstiger ligt het, als men zoals later genoeg neemt met confirmatie, omdat de waarheid van het geloof door zeer velen wordt bevestigd. Daarentegen geeft de derde wetenschapstheoretische

²³ Zie daarover recentelijk de oratie van de rechtspsycholoog P.J. van Koppen, *Paradoxen van deskundigen, Over de rol van experts in strafzaken*, Deventer 2004, 53 blz., besproken door J. Hielkema in Rechtsgeleerd Magazijn THEMIS 2005-1, p.40-43.

²⁴ Adriaan D. de Groot en Henk Visser willen de intersubjectieve vaststelling van wetenschappelijke waarheden verbeteren door toekenning van waarmerken door eenstemmig optredende fora van geleerden, maar menen ten onrechte het geloof daarbij te kunnen uitsluiten.

²⁵ A. van den Beukel, *Waarom ik blijf. Gedachten over geloof, theologie en wetenschap*, Baarn 2003, p.153 e.v.

stroming, die van het kritisch rationalisme van Karl Popper met het falsificatiebeginsel als uitgangspunt, weer grotere moeilijkheden, nu geloofswaarheden zich moeilijk laten falsifiëren.

Gelukkig geldt dit laatste volgens de nieuwere wetenschapsfilosofie van Kuhn (paradigmatheorie) en Lakatos (onderzoeksprogrammatheorie) voor alle wetenschappelijke beweringen, nu men altijd weer zal proberen deze aan te passen met behulp van nieuwe hypothesen. Hoofdstuk 6 eindigt, na een bespreking van eerdere pogingen van Pannenberg en Murphy om bij deze nieuwere theorieën aan te sluiten — zoals eerder gezegd — in het voetspoor van Kuhn: christelijk geloof als paradigma. Vanwege de vele concurrerende paradigma's waaronder ook het scientistische, het klassiek-humanistische en — last but not least — het islamitische, blijkt Van den Brink aan het slot (p.279-281) wel iets te voelen voor de indertijd door H. Berkhof geopperde idee van een multiplex-ordofaculteit waarin alle stromingen aan bod komen.²⁶ Daarmee wordt Van den Brink's keuze in hoofdstuk 7 uit de vier modellen van Ian Barbour omtrent de verhouding tussen geloof en wetenschap (Conflict, Independence, Dialogue en Integration)²⁷ op voorhand al duidelijk. Hij kiest voor de dialoog als theologische uitdaging (par. 7.4). In het laatste hoofdstuk gaat Van den Brink nog kort in op de verhouding van de theologie tot de beide andere publieke domeinen, die van kerk en samenleving.

Al met al een boeiend boek met een overvloed aan literatuurverwijzingen, waar ik alleen enkele hoofdlijnen doorheen heb proberen te trekken. Veel van Van den Brink's beschouwingen kunnen *mutatis mutandis* ook op de wetenschappelijkheid van de rechtsgeleerdheid worden toegepast.

2.4. Nadruk op eigen karakter betrokken wetenschap

Als derde mogelijke reactie op de veronderstelde dominantie van de natuurwetenschappen noemde ik algehele nadruk op het eigen karakter van de betrokken wetenschap. Bij de theologie is het boek van Troost hiervan een impliciet voorbeeld. Impliciet, omdat hij zich in dit boek niet zozeer met de verhouding tot de natuurwetenschappen als wel met die tussen de theologie en het geloof bezighoudt. Het is dan ook niet vanuit de algemene wetenschapsfilosofie, doch vanuit de speciale vakfilosofie van de geloofswetenschap, dat hij die verhouding benadert. De term 'geloofswetenschap' duidt er al op, dat Troost moeite heeft met de benaming theologie, hoewel die in de ondertitel (Prolegomena van de theologie) nog wel voorkomt. In feite is het boek één grote discussie tussen de wijsbegeerte der wetsidee en de theologie, zoals die al sinds Plato en Aristoteles, de middeleeuwse scholastiek en ook de moderne godsdienstwetenschap heeft gefunctioneerd, namelijk in nauwe, zij het vaak onbewuste verbondenheid met de pagane wijsbegeerte. Van zijn kant

²⁶ De theologische faculteit van de VU gaat met haar opleiding Religie en Levensbeschouwing en haar in oprichting zijnde Centrum voor Islamitische Theologie al in die richting.

²⁷ Ian G. Barbour, *Religion in an Age of Science*, San Francisco 1990, herhaald in *When Science Meets Religion*, Londen 2000 en samengevat in *Encyclopedia of Science and Religion*, New York 2003, p. 760-766.

probeert Troost de beginselen van de reformatische wijsbegeerte zodanig toe te spitsen op de theologie dat zij haar plaats in het geheel van de aspectenleer op juiste wijze onderkent en zich zodoende ook meer bewust wordt van haar verhouding tot geloof en kerk. Deze verhouding komt nader ter sprake in hoofdstuk 3, waar het gaat om de plaats van de theologie in de rij der wetenschappen.

Hier is van belang te constateren dat er op het oog een groot verschil is tussen hetgeen Van den Brink onder theologie verstaat en dat wat Troost met de geloofswetenschap bedoelt. Eerstgenoemde zelf wijst daar ook op (p.351) met zijn verwijzing naar het boek van Troost, waar deze er op p.154 e.v. toe komt de theologie los te koppelen van elke gerichtheid op God, en haar een veel bescheidener taak te geven (studie van aspecten van geloof en godsdienst). Inderdaad acht Troost daar en ook in het verdere vervolg van zijn boek (geloofs)kennis van God geen 'wetenschap' in de moderne theoretische zin van het woord. Een 'wetenschappelijk verantwoord spreken over God' conform de letterlijke betekenis van het woord theologie, zoals Van den Brink het formuleert, zou dus ook onmogelijk zijn. In plaats daarvan spreekt Troost over de theologie als de vakwetenschap inzake geloof en godsdienst (p.164), waarbij hij overigens de term 'godsdienstwetenschap' meestal vermijdt, omdat daarover het misverstand bestaat dat deze religieus neutraal zou kunnen zijn (p.115).

Zelf veroorloof ik mij hierover de opmerking dat geloof en godsdienst onbestaanbaar zijn zonder relatie tot een God die zich in woord en werk openbaart. Ook al is God als zodanig niet wetenschappelijk kenbaar, vatbaar voor theoretische analyse is wel de wijze waarop hij zich *blijkens menselijke ervaring* in de schrift en de schepping (natuur, geschiedenis en persoonlijk leven) openbaart. Theologie is dus óók een mens- en maatschappijwetenschap, en wel waar het betreft de individueel en collectief ervaren geloofsrelaties tot God. Theologie is kortom evenals de rechtswetenschap zowel geestes- als ervaringswetenschap, al gaat het in beide gevallen om geheel andere ervaringen dan die van natuurkundigen.

Bij alle verschil van mening over het begrip theologie is het opvallend dat Troost bij zijn behandeling van de inhoud van dat vak toch de dogmatiek voorop stelt (p.396 e.v.). Dit, terwijl de geloofsleer als systematische theologie doorgaans nauw verbonden wordt geacht met de geloofsgemeenschap en door iemand als Drees dan ook wordt betiteld als confessionele theologie. Troost onderscheidt echter scherp tussen wetenschappelijke en kerkelijke geloofsleer. Op vergelijkbare wijze stelt Van Rhee in zijn in de inleiding genoemde Themis-artikel de juridische dogmatiek (systematische rechtsleer) voorop als rode draad door de continentaal-Europese rechtswetenschappelijke traditie. Meestal spreekt men hierbij van de wetenschappelijke doctrine die zowel bij de wetgeving als de jurisprudentie ook als secundaire rechtsbron functioneert. Zo kan men tevens zeggen dat de theologische dogmatiek — zeker bij katholicisme en Jodendom — ook als secundaire geloofsbron (leergezag) dienst doet.

Van Rhee wijst op p.200 de drievoudige kritiek van Stolker²⁸ op de rechtswetenschap (samenvallen van onderzoeker en onderzoeksobject, samenloop van wetenschappelijk onderzoek en rechtspraak, en normatief karakter) van de hand. Onderzoeker en onderzoeksobject — zo zegt hij terecht — vallen bij het ‘traditionele’ rechtswetenschappelijke onderzoek in het geheel niet samen; het onderzoeksobject vormt immers het objectief samenhangend stelsel van rechtsbeginselen en –regels op basis waarvan falsifieerbare uitspraken mogelijk zijn. Ook op het vlak van onderzoek en praktijk dient er geen samenloop te zijn. Het onderzoek richt zich juist op toetsing van de praktijk (bijvoorbeeld de rechtspraak). Ook is het onderzoek van het normatieve recht op zichzelf volgens hem nog niet normatief. Van Rhee meent dat bij twijfel over het wetenschappelijk karakter van de rechtsgeleerdheid teveel naar de Angelsaksische traditie wordt gekeken, met haar sterke nadruk op de rechtspraak en haar gebrek aan codificatie en systematiek. Uit het boek van Troost kreeg ik de indruk dat een dergelijk verschil ook wel enigszins op theologisch gebied speelt.

3. *Vergelijkbare plaats in de rij der wetenschappen*

Eén van de belangrijkste oorzaken van de twijfel aan de wetenschappelijkheid van rechts- en godgeleerdheid is naar mijn mening inderdaad gelegen in de verwarring van deze wetenschappen met de rechts- en geloofspraktijk. Die verwarring treedt ook bij Hans Franken enigszins op in diens overigens interessante beschouwing over de ‘Rechtsgeleerdheid in de rij der wetenschappen’.²⁹ Daarin gaat hij toch weer, evenals eerder Stolker, bij zijn beschrijving van de juridische wetenschap uit van de rol van de rechter. Deze treedt echter niet op als wetenschapper, doch past hoogstens wetenschap toe op het concrete geval waarover hij moet beslissen. Hij bekleedt dus — om het in termen van de wetgeving op het wetenschappelijk onderwijs te zeggen — ‘een maatschappelijke betrekking, waarvoor een wetenschappelijke opleiding vereist of dienstig kan zijn’.³⁰ Zoals er zoveel van dergelijke juridisch-maatschappelijke betrekkingen zijn, bijvoorbeeld advocaat, notaris, bestuursjurist of bedrijfsjurist. Hetzelfde geldt voor theologisch-maatschappelijke betrekkingen als die van predikant, geestelijk verzorger, pastoor, priester, bisschop of imam.

Terecht maakt Troost in zijn hele boek dan ook een streng onderscheid tussen de theologie als wetenschap en de kerkelijke geloofspraktijk. Dit niet alleen in het belang van die wetenschap, maar ook om de kerk te behoeden voor een theologische overheersing die volgens hem vooral bij de protestanten oorzaak is geweest van vele scheuringen. Als wetenschap wordt de theologie in de gedachtegang van de wijsbegeerte der wetsidee gekwalificeerd door het logisch-analytische aspect, zij het in betrokkenheid op het geloofsaspect, zoals de rechtswetenschap in de kern een logische analyse is van het juridisch aspect

²⁸ NJB 2003, p.771.

²⁹ NJB 2004, p.1401-1408.

³⁰ Zie reeds art.1 Wet op het wetenschappelijk onderwijs van 1960.

van de werkelijkheid. Als zinkern (onherleidbare eigenaard) van het geloofsaspect beschouwt Troost de *geloofs zekerheid*.³¹ Het is in het kader van deze vergelijking van de beide wetenschappen verleidelijk als zinkern van het juridisch aspect de rechtszekerheid aan te wijzen. Dooyeweerd heeft jarenlang het begrip ‘vergelding’ als zodanig aangeduid, maar is daar later aan gaan twijfelen.³² Zelf ben ik met Van Eikema Hommes geneigd de ‘*gerechtigheid*’ als zinkern aan te nemen.³³ Daarbij omschrijf ik het *recht naar zijn normzijde* als: *bindende normering van de samenleving ter realisatie van publieke en private gerechtigheid*. Het begrip gerechtigheid wijst in ideële zin ook vooruit naar publieke moraal en goddelijk recht (*ius divinum*).³⁴ Troost ziet omgekeerd in schriftgezag en geloofsgehoorzaamheid de juridische analogie van het geloofsaspect³⁵ en legt dus een verbinding met de bindende normering uit mijn omschrijving van het recht als maatschappelijk verschijnsel.

Een tweede oorzaak van de twijfel omtrent de wetenschappelijkheid van rechts- en godgeleerdheid acht ik gelegen in onvoldoende inzicht in het onderscheid tussen causale en normatieve wetenschappen. De eerste categorie heeft betrekking op de natuurzijden van de werkelijkheid (getal, beweging, ruimte, energie en materie, leven, gevoel), de tweede op de normatieve dus menselijke aspecten van denkvermogen, geschiedenis, taal, sociale omgang, economie, kunst, recht, ethiek en geloof. De grens ligt bij het psychische zelfbewustzijn van de mens, dat zich blijkens een recente publicatie niet op grond van hersenonderzoek laat verklaren,³⁶ terwijl men daarbij nog maar aan het begin staat van alle eigenschappen van de mens als beelddrager van de Schepper. Ook is sprake van een opklimmende reeks van normativiteit, culminerend in de drie aspecten die geheel uit normen bestaan, namelijk achtereenvolgens rechtsnormen, ethische normen en geloofsnormen. Zozeer is dat het geval dat bijvoorbeeld causaliteit in juridische zin — de relatie tussen rechtsfeit en rechtsgevolg — uiteindelijk niet natuurkundig (*conditio sine qua non*) doch rechtskundig (redelijke toerekening) wordt bepaald. Dooyeweerd wijdde hieraan een rede voor de Koninklijke Akademie.³⁷ Welnu, normen als objecten van wetenschap zijn totaal iets anders dan natuurverschijnselen en moeten dan

³¹ Hoofdstuk 7, De modale structuur van het geloofsaspect naar de subjectzijde (1): de zinkern.

³² *Die Philosophie der Gesetzesidee und ihre Bedeutung für die Rechts- und Sozialphilosophie*, in: Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie L III, 1967, p.474. Zie ook Hendrik van Eikema Hommes, *Inleiding tot de wijsbegeerte van Herman Dooyeweerd*, 's-Gravenhage 1982, p.67/68.

³³ A. w., Rechtsbegrip en rechtsidee. De elementaire grondbegrippen van de rechtswetenschap (p.68 e.v.), waar hij ook analogieën met voorafgaande (funderende) wetskringen schetst, zoals getsalmatige (rechtseenheid), dynamische (rechtsdynamiek), ruimtelijke (rechtsgeldingsgebied), fysische (rechtskracht), biotische (rechtsleven), psychische (rechtsgevoel), analytische (rechtsorde), historische (rechtsontwikkeling), taalkundige (rechtstaal), sociale (rechtsgemeenschap), economische (rechtsverkeer) en esthetische (rechtsharmonie).

³⁴ Karl Merks, *Göttliches Recht, menschliches Recht, Menschenrechte. Die Menschlichkeit des 'ius divinum'*, BIJDRAGEN, Tijdschrift voor filosofie en theologie 65/2004/3, Leuven.

³⁵ De modale structuur van het geloofsaspect naar de subjectzijde (2): analogieën.

³⁶ ‘Het is mogelijk dat het verband tussen hersensystemen en zelfbewustzijn gewoon niet te begrijpen is’, aldus Seth J. Gillihan en Martha J. Farah, *Is Self Special? Psychological Bulletin*, jan. 2005.

³⁷ *De modale structuur van het juridisch oorzakelijkheidsverband*, KNAW Nieuwe Reeks 13, no.5 (1950), p.93-141.

ook op een geheel eigen wijze, passend bij de bijzondere aard van het object worden bestudeerd. De natuurwetenschappelijke methoden vormen in dit opzicht geen enkele maatstaf: onveranderlijke natuurwetten zijn niet met de zeer variabele juridische wetten te vergelijken. Die wetten zijn namelijk onderworpen aan de menselijke en maatschappelijke wilsvorming en worden door de rechtsgeleerden met hun dogmatiek mede beïnvloed.

Als *taken van de rechtswetenschap* zijn volgens mij een vijftal te onderscheiden:

1. *het formuleren van juridische probleemstellingen* in de zin van juridische vertalingen van maatschappelijke problemen, zowel in abstracto bij wet- en regelgeving als in concreto bij rechtspraak en bestuur;
2. *interpretatie en vaststelling van het geldende recht* aan de hand van wet- en regelgeving, jurisprudentie, resultaten van zelfregulering en uiteraard ook doctrine, inclusief rechtsvergelijking;³⁸
3. *bijdragen aan de ontwikkeling van het rechtssysteem* door kritische commentaren op wetgeving, jurisprudentie en doctrine en tevens door het formuleren van algemene beginselen, regels en begrippen welke de harmonisatie en codificatie van het recht kunnen bevorderen;
4. *voorstellen aan de wetgever* ter oplossing van juridisch-maatschappelijke problemen, met inbegrip van het formuleren van wetsteksten;
5. *evaluatie van wetgeving* waarbij het gaat om de werking van het recht in de praktijk, met aanbeveling van verbeteringen.

Zoals men kan zien zijn deze rechtswetenschappelijke taken stuk voor stuk gericht op maatschappelijke doeleinden en hebben zij dus ook methodologisch niets gemeen met de natuurwetenschappen die op wetten van oorzaak en gevolg in de dode en levende natuur zijn gericht. Ook heeft de rechtsontwikkeling waaraan een groot deel van mijn wetenschappelijk werk is gewijd — met als gewaardeerde blijken van erkenning een lidmaatschap van de Akademie en een eredoctoraat aan de UvA — niets te maken met de biologische en kosmologische evoluties, hoe indrukwekkend die als beschrijving van het continue scheppingsgebeuren ook mogen zijn. Alle wetenschappen hebben hun plaats in de rij der wetenschappen en zij hebben ook allen hun eigen methoden. De ‘Theorie van Alles’ waar natuurkundigen naar streven en die zij denken te bereiken als zij de zwaartekracht een plaats in het geheel van fundamentele krachten kunnen geven,³⁹ zal over de indeterministische rechtskracht nooit ook maar een zinnig woord kunnen spreken, hoe uitdagend onderlinge vergelijkingen ook mogen zijn.⁴⁰ Trouwens, steunt de bindende

³⁸ Deze twee taken spelen ook een belangrijke rol in de rechtspraktijk, hetgeen er echter niet toe mag leiden dat men die praktijk met de rechtswetenschap gaat vereenzelvigen, zoals bij de beschrijving van de rol van de rechter nog te vaak gebeurt.

³⁹ Zie daarover Stephen Hawking, *Het universum*, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam 2001, hoofdstuk 2 (De vorm van de tijd) en hoofdstuk 7 (Heerlijke nieuwe branenwereld). Voorlopig heeft de wiskunde nog elf dimensies nodig voor deze theorie, waarvan er nog maar vier (drie ruimtelijke en één tijdsdimensie) zijn aangetoond.

⁴⁰ P. de Haan en R. Rummel, *Zwaartekracht en rechtskracht: grenzen van de geodesie*, Diesrede TU Delft 10 januari 1986. Zie ook mijn ‘Modeltheorie als brug tussen onroerend-goedrecht en mathematische geodesie, in: ‘Daar heb ik veertig jaar over nagedacht...’ *Feestbundel t.g.v. de 65ste verjaardag van professor Baarda*, Deel II, Afdeling Geodesie TH Delft 1982, p.404-421 en ‘Law

werking van het recht uiteindelijk niet mede op publieke moraal en religie?

Het is dan ook niet verwonderlijk dat de voornaamste *hermeneutische methoden* van juridische interpretatie en theologische exegese in wezen dezelfde zijn: naast grammaticale of letterlijke uitleg van wets- en bijbelteksten ook analogische, historische, vergelijkende, systematische en teleologische uitlegmethoden. De laatste twee vooral om de bedoeling van de tekst zoveel mogelijk actuele betekenis te geven. Overigens gaat het in de rechtswetenschap niet alleen om wetsteksten, maar ook om uitleg van andere bindende documenten, zoals verdragen, verordeningen, richtlijnen en contracten.⁴¹ Een belangrijk verschil is ook dat de exegese van bijbel en koran betrekking heeft op sterk cultuurgebonden eeuwenoude teksten met een andersoortige normatieve betekenis dan die van juridisch bindende werking.⁴² Schriftgezag is nu eenmaal iets anders dan openbaar gezag waarmee een rechter is toegerust om rechtshandhaving af te dwingen. Niettemin wordt de hulp van het kerkrecht ingeroepen om een geloofsbelijdenis of leeruitspraak binnen een kerkelijke gemeenschap bindend te verklaren.⁴³

Sterk vergelijkbaar zijn rechtswetenschap en theologie ook waar het betreft de *hulpwetenschappen* oftewel de meta-juridica en de meta-theologica. Met name de sociale wetenschappen verschaffen in dit opzicht vergelijkbare diensten aan beide kennisgebieden. Voor de theologie hoeft men slechts aan godsdienstgeschiedenis, godsdienstsociologie en -psychologie te denken, terwijl de rechtswetenschap onder meer steun ondervindt van rechtsgeschiedenis, rechtseconomie, rechtssociologie en rechtspsychologie. Elk van die hulpwetenschappen volgt hierbij de aan het betreffende vak eigen onderzoeksmethoden. Het gaat daarbij om het onderzoek naar respectievelijk de rechtspraktijk en de geloofspraktijk. Men moet deze alfa- en gammaonderzoeksmethoden wel onderscheiden van de feitenvaststelling door praktiserende juristen en theologen, direct noodzakelijk voor de uitoefening van hun vak. Daarbij komt het immers aan op het onderscheiden van juridisch en theologisch relevante feiten (rechtsfeiten en geloofservaringen), welk onderscheidingsvermogen ook wetenschappelijk tot het metier van de jurist en de theoloog behoort. Wel kunnen de hulpwetenschappen bij deze vaststelling behulpzaam zijn, zoals dat ook veelvuldig bij de forensische wetenschappen het geval is.

De verhouding van de rechtswetenschap en de theologie tot de genoemde gedragswetenschappen is ook van belang met het oog op de plaatsbepaling in de rij der wetenschappen en — in verband daarmee — de verhouding tot de

and geodesy, An historical and contemporary relationship', in: *There is more than Geometry*, A collection of articles in honour of prof. dr. Theo Bogaerts, VBK Editorial Management b.v. Liemeer, the Netherlands, 2002, p.67-89.

⁴¹ Zie over de laatste uitvoerig R.P.J.L. Tjittes, Uitleg van schriftelijke contracten, *Rechtsgeleerd Magazijn THEMIS 2005-1*, p.1-29 en over juridische uitlegmethoden in het algemeen o.a. J.M. Polak, *Theorie en praktijk der rechtsvinding*, diss. Leiden 1953.

⁴² Troost a.w. hoofdstuk 19, Hermeneutiek en exegese.

⁴³ Over de verhouding kerk en recht L.C. van Drimmelen en T.J. van der Ploeg (red.), *Kerk en recht*, Lemma 2004. Zie over de betekenis van het canonieke recht voor de ontwikkeling van het bestuursrecht Harry Dondorp, *Rechtmatigheidstoetsing, Toetsing van pauselijke rescripten bij de decretisten en decretalisten*, diss. VU 1988.

natuurwetenschappen. Immers, veel meer dan laatstgenoemde verhouding ligt een vergelijking met de sociale wetenschappen voor de hand, nu die op de filosofische schaal van Dooyeweerd veel dichter bij elkaar liggen. Welnu, ik sprak daar al even over bij de vermelding van de Akademievoordracht van Paul Schnabel over de wetenschappelijkheid van de theologie maatschappelijk bekeken. Men zou bijna zeggen: laat de maatschappijwetenschappen maar op zichzelf letten. A.D. de Groot is bij het ontwerpen van zijn forumtheorie in sterke mate geïnspireerd door wat hij in zijn laatste boek de misstanden bij de gammawetenschappen noemt:⁴⁴ de hopeloze verdeeldheid en schoolvorming.⁴⁵ Hierbij vergeleken is de consensusvorming bij de juristen over de grote lijnen van rechtsvorming en rechtssysteem werkelijk voorbeeldig te noemen. Deskundigen verschillen in de rechtspraak en de bestuurspraktijk vaak veel meer van mening dan de betrokken juristen die de beslissingen moeten nemen of voorbereiden, zoals ik in tal van advies- en studiegremia heb ondervonden. Het is dan ook onbegrijpelijk hoe men in subsidiegremia voor wetenschappelijk onderzoek, zoals NWO, ertoe kan komen de gammawetenschappen blijkbaar hoger aan te slaan dan de geesteswetenschappen.⁴⁶

4. *Samenvatting en nabeschuwing*

Aanleiding tot bovenstaande beschouwing over de vergelijkbaarheid van theologie en rechtswetenschap was in de eerste plaats de discussie binnen en buiten het verband van de Koninklijke Akademie over beider wetenschappelijk karakter, zonder dat ook maar enig verband tussen deze wetenschappen werd gelegd. Dit, terwijl zowel methodologisch als inhoudelijk zich een grote mate van vergelijkbaarheid voordoet. Beide wetenschappen maken gebruik van dezelfde soort hermeneutische methoden van exegese en interpretatie van gezagsvolle teksten die respectievelijk normen voor het geloofsleven en het rechtsleven inhouden. Centraal staat in beide wetenschappen ook naast de exegese en interpretatie de dogmatiek (doctrine) als resultaat van systematische theologie en rechtswetenschap. Beide kennen daarnaast ook meer op de geloofs- en rechtspraktijk gerichte vakken en vergelijkbare hulpwetenschappen uit de alfa- en gammasfeer.

Na een inleiding met een summiere vergelijking op tal van punten is deze door mij nader uitgewerkt in tweeërlei opzicht, te weten de vergelijkbare strijd inzake het wetenschappelijk karakter van rechts- en godgeleerdheid en de

⁴⁴ Adriaan D. de Groot en Henk Visser, *Het forumwaarmark van wetenschap*, Inleiding p.1 waar gesproken wordt over 'contraproductieve gewoonten' in de hybride mens- en maatschappijwetenschappen, en p.59 e.v. waar de huidige tekortkomingen en misstanden, vooral bij de gammawetenschappen, uitvoerig worden belicht.

⁴⁵ Een illustratie van de crisis in de sociologie levert de inleiding van Nico Wilterdink en Bart Heerikhuizen tot het laatste nummer van het *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* (december 2004) vóór het samengaan met de Sociologische Gids tot het nieuwe tijdschrift 'Sociologie'.

⁴⁶ Vergelijk Corien Prins, Heeft NWO juristen nog wat te bieden? *NJB 2004*, p.365 en Paul F. van der Heijden, Recht als wetenschap *NJB 2004*, p.1899 waar deze het overigens ten onrechte laat voorkomen dat gedrags- en maatschappijwetenschappen de vereisten voor wetenschappelijkheid beter zouden kennen.

vergelijkbare plaats die deze in de rij der wetenschappen innemen. In beide paragrafen is ook veel aandacht besteed aan resultaten van de discussies binnen en buiten de Akademie. Voor de theologie betref dit het vijftal voordrachten van bèta- en gammawetenschappers in Akademieverband en voor de rechtswetenschap het themanummer van het Nederlands Juristenblad met voorop de voordracht van Franken voor de Afdeling Letterkunde van de KNAW, waarin tevens naar eerdere publicaties werd verwezen. Voor de theologie heb ik verder dankbaar gebruik gemaakt van een tweetal uitgebreide studies over de verhouding tussen geloof en wetenschap, alsmede de plaats die de theologie daarbij inneemt.

Bij de strijd over het wetenschappelijk karakter van beide wetenschappen doen zich weer twee vergelijkbare reacties voor. Sommige schrijvers zoals Gijs van den Brink en ook ik hebben de neiging de dialoog met de natuurwetenschappen als dominante factor voluit aan te gaan en dit is ook de teneur van het vijftal Akademievoordrachten over de theologie. Andere auteurs zoals Troost met zijn vakfilosofie van de geloofswetenschap en Van Rhee met zijn nadruk op de rechtsdogmatiek zoeken het vooral in het geheel eigen karakter van de betrokken wetenschap. Opvallend is dat Van den Brink bij een algemeen-wetenschapsfilosofische weerlegging van de natuurwetenschappelijke pretentie de theologie ook als godgeleerdheid (wetenschappelijk verantwoord spreken over God) tracht staande te houden, terwijl Troost vanuit de reformatorische wijsbegeerte niet verder wil gaan dan te spreken over geloofswetenschap, omdat God alleen in geloof kenbaar is en niet via wetenschap.

Bij de behandeling van de vergelijkbare plaats die de rechts- en de godgeleerdheid in de rij der wetenschappen innemen heb ik twee oorzaken genoemd van de twijfel aan de wetenschappelijkheid van beide. De eerste is de verwarring die telkens weer optreedt tussen deze wetenschappen en de rechts- en geloofspraktijk. In de juridische beschouwingen treedt steeds opnieuw de rechter op de voorgrond, vaak met veel verwijzing naar Angelsaksische literatuur, terwijl rechtspraak evenmin als wetgeving rechtswetenschap is, hoezeer ook de doctrine daarbij kan helpen, zoals zij ook de ten onzent nog steeds voortgaande codificatie op alle rechtsgebieden mogelijk maakt. Ook de theologie wordt als wetenschap teveel vereenzelvigd met de kerkelijke geloofsleer en niet zonder reden door Troost mede schuldig bevonden aan allerlei kerkscheuringen. Niet voor niets spreekt voorts Drees naast de universitaire wetenschappelijke theologie over wat hij de confessionele theologie noemt.

Als tweede oorzaak van de twijfel omtrent de wetenschappelijkheid van rechts- en godgeleerdheid heb ik genoemd onvoldoende inzicht in het onderscheid tussen causale en normatieve wetenschappen. De eerste categorie heeft in wdw-termen betrekking op de natuurzijden van de werkelijkheid, de tweede op de normatieve, dus menselijke aspecten. De scheiding ligt bij het psychische zelfbewustzijn van de mens dat blijkens een recente publicatie zich niet natuurwetenschappelijk laat verklaren. Verder is er sprake van een opklimmende reeks van normativiteit in het kader van de aspectenleer van Dooyeweerd, culminerend in de geesteswetenschappen rechtsgeleerdheid, ethiek en godgeleerdheid, die respectievelijk juridische, morele en geloofsnormen tot

object hebben. Overigens zijn zij net zo goed ook als mens- en maatschappijwetenschappen te beschouwen, voorzover het gaat om de toepassing van deze normen op individu en samenleving. De rechts- en geloofspraktijk behoren weliswaar zelf niet tot de wetenschap, maar de bestudering ervan wel. Daarbij spelen tevens de overige mens- en maatschappijwetenschappen hun ondersteunende rol, zodat die ook in de studieprogramma's van juristen en theologen thuis horen.

Dit laatste geldt duidelijk niet voor de natuurwetenschappen, hoe graag Borst dit ook zou willen. Aan de andere kant is vanzelfsprekend dat de theologie als wetenschap ook bij de exegese van bijbel en koran voluit rekening moet houden met betrouwbare kennis omtrent de biologische en de kosmologische evolutie. Al was het alleen maar om een einde te helpen maken aan de dwaze controverse tussen creationisme en evolutionisme, alsof de evolutie geen deel van de schepping zou zijn. De reformatorische wijsbegeerte heeft veel ervaring met het ontmaskeren van zulke verabsoluteringen van bepaalde werkelijkheidsaspecten (-ismen), zowel op het vlak van wetenschap als geloof. De theologie staat trouwens voor een dubbele uitdaging: enerzijds een antwoord geven op de secularisatie, voorzover die tot ongelof leidt, anderzijds ook in eigen land de ontmoeting aangaan met dat andere invloedrijke geloof uit de schoot van Abraham, de Islam.⁴⁷ Het is tekenend dat uitgerekend de van oorsprong gereformeerde Vrije Universiteit het voortouw heeft genomen bij de opleiding van islamitische geestelijke verzorgers, met bijzondere steun ditmaal van een liberale bewindsman. Duidelijker kan de waarheid van de hoofdtitel van het boek van Van den Brink, dat theologie als wetenschap een publieke zaak is, niet worden geïllustreerd.

De rechtswetenschap kent haar eigen evolutie. Wat echter opvalt is dat in de tot nu toe gevoerde discussie vrijwel geen aandacht is besteed aan de belangrijke bijdrage van die wetenschap aan de rechtsontwikkeling, zowel de algemene als de functionele. Sinds mijn rechtenstudie begin jaren vijftig heeft de algemene rechtsontwikkeling voortdurend in het teken gestaan van codificatie, aanvankelijk — voor de tweede maal — van het burgerlijk recht en daarna van het bestuursrecht dat in die jaren nog nauwelijks als universitair vak bestond. Ook andere delen, zoals het burgerlijk procesrecht en het strafrecht formeel en materieel zijn constant aan veranderingen onderhevig, welke door de rechtswetenschap uiterst kritisch worden gevolgd.⁴⁸

Over de bijdragen van die wetenschap op de vele functionele rechtsgebieden, uitdrukking als zij zijn van de vermaatschappelijking van het recht in vrijwel alle sectoren van de samenleving, wordt helemaal niet gesproken. Eerder nog in negatieve zin waar Van der Heijden (NJB 2004, p. 1399) terecht wijst op het onderling gekissebis tussen academische juristen welk tijdschrift nu wel of niet het predikaat 'wetenschappelijk' mag hebben. Welnu, in het Nederlands Juristenblad wordt wekelijks naar tientallen juridische tijdschriften

⁴⁷ Vergelijk Genesis 21, waar het al gaat over de concurrentie tussen Isaak en Ismaël. Beide godsdiensten beslaan samen meer dan de helft van de wereldbevolking en vertonen nog steeds een sterke groei, voor het christendom met uitzondering van West-Europa.

⁴⁸ Zie voor het burgerlijk procesrecht prof. mr. I. Giesen, Fundamentele ontwikkelingen in de rechtspleging, *NJB 2005*, P. 471-477.

verwezen, betrekking hebbend op de genoemde maatschappelijke deelgebieden met hun sterke integratie van publiek- en privaatrecht, die in geen enkel opzicht voor de meer algemene periodieken onderdoen.⁴⁹ In een ranking van juridische tijdschriften in wetenschappelijke zin waar Stolker (NJB 2004, p.1417) het over heeft, zie ik dan ook helemaal niets. Zowel de algemene als de functionele rechtsontwikkeling staan verder onder sterke invloed van de europeanisering, ook een ontwikkeling die pas in 1950 is gestart en waar de rechtswetenschap de handen aan vol heeft, evenals aan andere internationale aspecten als die van de mensenrechten⁵⁰.

De eenzijdige aandacht voor de rol van de rechtspraak in wetenschappelijk opzicht en het gemis aan nadruk op de enorme betekenis van de rechtswetenschap voor de ontwikkeling van het recht in het algemeen en de rechtsstaat in het bijzonder zijn ongetwijfeld mede oorzaak van de stiefmoederlijke bedeling van deze wetenschap in subsidieland. Kortom, de zogenaamde rechtsgeleerdheid heeft het gedeeltelijk aan zichzelf te wijten dat zij als grootste studierichting aan negen faculteiten toch in een achterstandspositie verkeert. Het is beslist nodig naar buiten toe meer accent te leggen op de indrukwekkende systeemvorming van recht en rechtswetenschap in plaats van op allerlei casuïstiek⁵¹. Gelukkig gebeurt dit ook in talloze proefschriften die in samenhang bezien vaak op fraaie wijze uitdrukking geven aan de imposante rechtsevolutie van de laatste halve eeuw⁵². Men moet zulke resultaten van wetenschap echter wel duidelijker zichtbaar maken, ook voor een groter publiek⁵³. Een kwestie van wetenschappelijk zelfvertrouwen waaraan het zelfs bij de theologie, ooit de koningin der wetenschappen, nogal eens lijkt te ontbreken. In dat opzicht valt er van de natuurwetenschappen nog veel te leren.

⁴⁹ Zelf heb ik de meeste ervaring met tijdschriften als Agrarisch recht en Bouwrecht, maar het geldt even goed voor de vele andere. Hun bijzondere betekenis ligt in de nauwe relatie met de betrokken maatschappelijke sectoren. Hetzelfde geldt voor de talloze juridische verenigingen.

⁵⁰ Zie over de harmonisatie van het bestuursrecht door zowel de Algemene wet bestuursrecht als het Europese recht J.E.M. Polak en W. den Ouden, *Harmonisatie van bestuursrecht. De verschuivende horizon van het algemeen bestuursrecht en subsidierecht in Nederland*, Preadvies voor de vereniging voor de vergelijkende studie van het recht van België en Nederland, Deventer 2004.

⁵¹ Bij het gereedkomen van dit artikel bleek tot mijn verrassing dat J.B.M. Vranken in het pas verschenen vervolg van zijn Algemeen Deel in de Asser-serie pleit voor een rechtswetenschap die zich minder op de casuïstiek en de rol van de rechter richt en meer op de maatschappelijke context van het recht als geheel en de daarmee verbonden rechtspolitiek.

⁵² In 'Publiek- en privaatrecht; overheidsbeleid en recht', Bouwrechtmonografie nr. 23, Deventer 2002, heb ik getracht die samenhang voor een 25-tal proefschriften tot uiting te brengen, maar zij voltrekt zich praktisch over de hele linie van de rechtsontwikkeling. Met de kritische ondertoon van de NJB-discussie over de kwaliteit van het juridische proefschrift in het algemeen (J.M. Barendrecht, Het proefschrift ter discussie, *NJB 1999/26*, p.1185 e.v. en Pauline Hofer-van Dongen, Het gekoesterde proefschrift, *NJB 1999/44*, p.2066 e.v.) kan ik dan ook allerminst instemmen.

⁵³ Opvallend is dat in de wetenschapbijlagen van landelijke kranten zelden aan recht en theologie aandacht wordt gegeven.